

ЕВОЛЮЦІЯ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДИНАМІКА ЛАНДШАФТІВ

УДК 504.54(477.43)

ЛАНДШАФТНА СТРУКТУРА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вероніка Бовсунівська

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, 01601 м. Київ, Україна*

Охарактеризовано особливості ландшафтної структури Хмельницької області на прикладі п'яти індивідуальних ландшафтів, які репрезентують п'ять різних родів і три типи.

Ключові слова: ландшафтна структура, рід ландшафтів, індивідуальний ландшафт.

Постановка проблеми. Вперше ландшафтна структура області була охарактеризована у монографії “Природа Хмельницької області” [5], де розміщена відповідна дрібномасштабна картосхема. В 2009–2012 рр. нами було проведено нове дослідження ландшафтів Хмельниччини у середньому масштабі (1:200 000), що дає змогу надати більш детальну характеристику.

Мега дослідження полягає у комплексній характеристиці ландшафтної структури Хмельницької області на прикладі найбільш характерних ландшафтів кожного з родів і типів, притаманних її території.

Огляд літератури. Крім згаданого видання, ландшафти області описані фрагментарно у роботах С. Гайдая [1], Ф. Кіпчача [3], М. Рутинського [6], Л. Костів [4]. Наприклад, С. Гайдай виділив сім видів ландшафтів у межах 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС, Ф. Кіпчач – три види агроландшафтів при характеристиці Подільського Побужжя, які за межами збігаються з природними, М. Рутинський – чотири ландшафтні райони (Товтровий, Збруч-Смотрицький, Студенице-Ушицький, Середньо-Подністровський) у межах НПП “Подільський Товтри”, Л. Костів – три індивідуальні ландшафти (Авратинський, Хмельницький, Меджибізький) у межах Центрального Поділля.

Основна частина. Характерні особливості геологічної будови, рельєфу, протікання фізико-географічних процесів та відмінності у кліматі дали змогу у межах області виділити 22 ландшафти в їхньому індивідуальному трактуванні. На основі відмінностей у співвідношенні тепла і вологи, розподілі типів рослинного покриву виділені ландшафти віднесено до трьох типів (хвойно-широколистяно-лісового, широколистяно-лісового, лісостепового), а внаслідок відмінностей у рельєфі та літогенній основі – до п'яти родів (алювіально-зандрового, моренно-зандрового, лесового, товтрового, алювіально-терасового). Мішанолісовими ландшафтами є Берездівський та Шепетівський, що різняться за родовими ознаками.

Берездівський лесовий ландшафт знаходиться в північно-східній частині області (див. рис.). Тектонічно збігається з західною окраїною Українського кристалічного щита. Поверхневі відклади репрезентовані лесоподібними супісками, що переважно залягають на кристалічних породах і лише місцями підстилаються неогеновими глинами. Поверхня ландшафту має загальний нахил на північ і північний схід. У цьому напрямку простежується зменшення абсолютних висот від 245 м до 230 м. У ґрунтовому покриві домінують оглеєні сірі і темно-сірі опідзолені ґрунти, на знижених ділянках поширені чорноземно-лучні та лучно-чорноземні вилугувані ґрунти. Територія розорана, природний рослинний покрив трапляється невеликими масивами: дубово-соснові ліси з вільхою клейкою та осика.

Фоновими урочищами ландшафту є порізані неглибокими річковими долинами межиріччя рівнини з середніми абсолютними висотами 230–235 м, і слабодреновані межиріччя рівнини з середніми абсолютними висотами 200 м. Обидва види рівнин складені лесоподібними супіщаними відкладами, але у перших вони залягають на неогенових глинах, у других – на водно-льодовикових пісках, підстелених неогеновими глинами. У ґрунтовому покриві першого виду урочищ домінують оглеєні опідзолені сірі, темно-сірі та чорноземні ґрунти, а у другого – сірі і темно-сірі опідзолені глейові і глеюваті. Рослинний покрив репрезентований переважно культурними фітоценозами, місцями дубово-сосновими, або сосново-дубовими лісами.

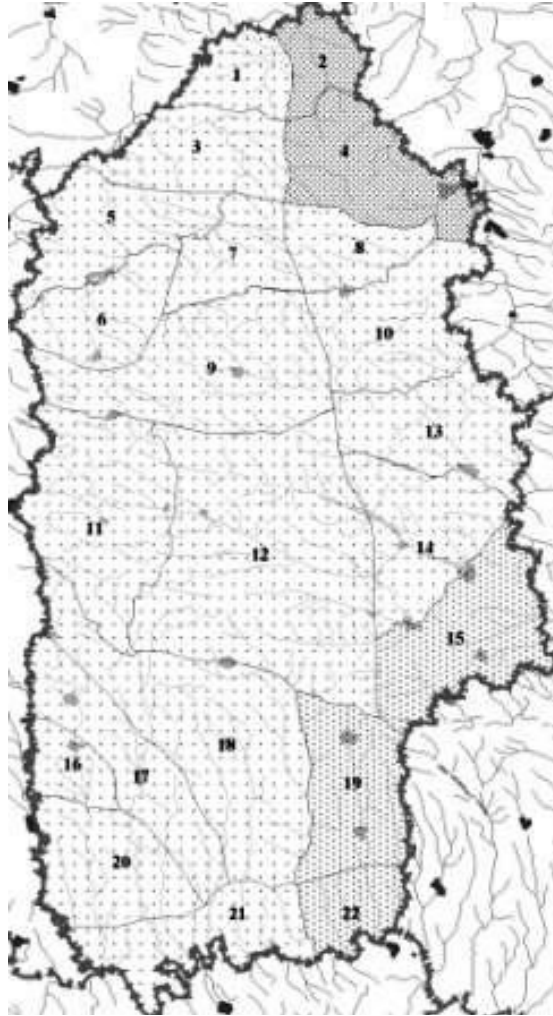

Рис. Ландшафтна структура Хмельницької області.
Широколистяні лісові: 1. Ганнопільський. 3. Славутський.
 5. Білогірський. 6. Теофіпольський.
 7. Ізяславський. 8. Городищенський. 9. Антонінський.
 10. Грицівський. 11. Волочиський. 12. Хмельницький.
 13. Старосинявський. 14. Меджибізький. 16. Чемерівський.
 17. Смотрицький. 18. Городоцький. 20. Кам'янець-подільський.
 21. Жванчицький.
Мішано-лісові: 2. Берездівський. 4. Шепетівський.
Лісостепові: 15. Летичівський. 19. Вінківський.
 22. Ушицький.

Шепетівський моренно-зандровий ландшафт знаходиться в північно-східній частині області (див. рис.) у межах західної окраїни Українського кристалічного щита. Межами ландшафту є лінія поширення поверхневих відкладів, які становлять собою водно-льодовикові й озерно-алювіальні супіски і піски з прошарками суглинків. Підстилаючими відкладами є неогенові вапняки та глини з прошарками пісків. Нижче залягають кристалічні відклади, які виходять на денну поверхню в долинах річок (наприклад, Хомори, Корчик). Поверхня вирівняна з абсолютними висотами 205–260 м, порізана річковими долинами, глибина яких сягає 20–30 м та ускладнена дюнами і валами давнього еолового походження. Висота окремих дюн сягає 3–5 м, ширина до 10–20 м, довжина 0,5–2,5 км.

Найбільшими річками ландшафту є Хомора і Случ, у долинах яких простежується фрагментарне поширення терас. Трапляється близько 40 озер різного розміру. По всій території поширені болота, здебільшого торф'яні, трав'яні (очеретяні) і трав'яно-мохові. У ґрунтовому покриві домінують дернові слабо- і середньопідзолисті глеюваті ґрунти. Рослинний покрив репрезентований дубово-сосново-орляковими та сосновими чорнице-зеленомоховими лісами.

Фоновими урочищами є алювіально-зандрові вирівняні та слабонахилені і моренно-зандрові слабохвилясті рівнини. Обидва неглибоко порізані річковими долинами і балками, складені водно-льодовиковими супіщаними і піщаними відкладами з численними, часто заболоченими западинами і піщаними дюнами. Підстилаючі відклади першого урочища – це неогенові темно-сірі та бурі глини, а другого – льодовикові суглинки з включеннями пісків, гальки і валунів, які підстелені кристалічними породами. Ґрунтовий покрив репрезентований дерновими слабо- і середньопідзолистими глеюватими ґрунтами, місцями трапляються масиви дернових оглеєних ґрунтів. Рослинний покрив складається головно з соснових і березово-дубово-соснових лісів. Природна рослинність другого урочища частково замінена на культурні фітоценози, частково зайнята населеними пунктами міського і сільського типів.

До широколистяно-лісових відносять 17 ландшафтів, які приурочені до трьох родів. Охарактеризуємо Славутський, Волочиський та Смотрицький ландшафти.

Славутський алювіально-зандровий ландшафт розміщений у північно-західній частині області (див. рис.) і приурочений до східної окраїни Волино-Подільської плити у межах Острозької пологохвилястої зандрової рівнини з висотами 200–250 м. Рівнина є прохідною долиною з численними дюнами і валами висотою від 5–10 до 20 метрів. Поверхневими відкладами є водно-льодовикові піски, що залягають на мергелях крейдового віку, завдяки яким ландшафт відзначається значною заболоченістю.

Головними річками, що дренують ландшафт, є Горинь і Вілія. Глибина розчленування поверхні річковою мережею становить 30–40 м. У будові річкових долин виражені дві надзаплавні тераси. Другі тераси ускладнені численними блюдцеподібними западинами суфозійно-прогинного чи карстового походження. Їхні розміри коливаються від 20 до 100–150 м, глибини – від 1,5 до 2 м. На лівобережжі Горині подекуди є й невеликі (до 10 м у діаметрі) карстові лійки та западини.

Домінуючими ґрунтами є дернові середньо- і слабопідзолисті, часто глеюваті. Залісненість ландшафту одна з найбільших по області. Ліси репрезентовані переважно сосняками. Одними з домінантних урочищ є зандрові пологохвилясті межирічні рівнини з висотами 220–230 м, складені водно-льодовиковими піщаними відкладами, з численними

карстовими, часто заболоченими западинами і піщаними дюнами, що підстилаються кременем або глинами з прошарками пісків, які залягають на протерозойських вапняках, з дерновими середньо- і слабопідзолистими ґрунтами. Другими є пологохвилясті заболочені межирічні рівнини з висотами 240–250 м з численними піщаними дюнами, складені водно-льодовиковими супіщаними відкладами, підстеленими неогеновими мергелями або глинами чи пісками, що залягають на кременю чи мергелях, які, своєю чергою, підстилаються протерозойськими вапняками, з дерновими середньо- і слабопідзолистими глеюватими ґрунтами. Домінуючою рослинністю двох типів урочищ є дубово-соснові, сосново-березові, сосново-вересові ліси.

Волоцький лесовий ландшафт знаходиться на заході області (див. рис.) у межах плоскої Аврагинської височини, середні висоти якої становлять 340–360 м. Вона тектонічно збігається зі східною окраїною Волино-Подільської плити. Поверхневі відклади ландшафту репрезентовані малопотужними лесоподібними суглинками, що перекривають неогенові глинисто-піщані товщі. Широко розвинена яружно-балкова сітка, особливо на схилах річкових долин, глибина врізу якої сягає 40–60 м.

Поверхня ускладнена трьома давніми озерними улоговинами і блюцеподібними суфозійно-прогинними западинами. Навесні ці западини заповнюються водою, а влітку перетворюються на мочари. Поширені карстові лійки. В долинах річок прослідковується фрагментарний розвиток однієї – двох надзаплавних терас.

У ґрунтовому покриві домінують чорноземи глибокі малогумусні, а в озерних котловинах – лучно-чорноземні ґрунти. Ландшафт розораний, обезліснений.

Домінантними урочищами є слабохвилясті середньорозчленовані межирічні рівнини, складені лесоподібними відкладами, залягаючими на неогенових пісках, місцями глинах або сланцях, що лежать на кременю крейдового віку і підстелені силурійськими вапняками з чорноземами глибокими малогумусними, під культурними фітоценозами і поселеннями.

Смотрицький товтровий ландшафт (див. рис.) розміщений у південно-західній частині області. Тектонічно збігається з Волино-Подільською плитою, а в рельєфі – товтровою грядою, що є “денудаційною височиною з “відкопними” формами рельєфу” [5, с. 50]. Утворений вапняковими грядами і горбами, що були утворені колоніальними організмами тортонських і сарматських морів. Гряда має форму довгого (80 км) вузького підвищення, шириною 2–3 км, місцями 15 км (смт Сатанів, с. Кузьминчик), центральна частина якого має вигляд суцільного валу, оточеного боковими поодинокими пасмами. Висота товтрової гряди від 10–30 до 110 м. Абсолютні висоти поверхні становлять 400–436 м. Поверхня гір дуже хвиляста, але окремі вершини мають гострі конічні, рідше овальні, форми.

Вершина головного валу і міжгрядові улоговини вкриті тонким шаром лесоподібних суглинків. У ґрунтовому покриві домінують опідзолені чорноземи та сірі ґрунти.

Рослинність – це масиви дубово-грабових лісів з домішкою бука, а також середземноморські види рослин (перлівка ряба, дерен справжній). Вона значно змінена господарською діяльністю і збереглася переважно на схилах гряди. Виходи вапнякових порід вкриті моховим покривом.

Широко поширені карстові (понори, кари, печери, тріщини, ніші в рифових вапняках), ерозійні (яри на схилах річкових долин і плато), гравітаційні (зсуви на схилах річкових долин) форми рельєфу.

Домінантними урочищами є підвищені ділянки товтрової гряди з дуже хвилястою поверхнею, поодинокими гострими чи овальними вершинами та крутими схилами, прорі-

заними річками, складені лесоподібними суглинками, що залягають на вапняках, з темно-сірими опідзоленими ґрунтами, під дубово-грабовими і дубово-буковими лісами, частково вирубаними, та різнотравно-злаковими луками. Другим урочищем є полого увігнуті розчленовані улоговини, складені лесоподібними суглинками, що підстелені неогеновими глинами та вапняками, залягаючими на вапняках, з опідзоленими і типовими глибокими малогумусними чорноземами і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, під культурними фітоценозами, орними угіддями, сінокосами, пасовищами, поселеннями, шляхами.

До лісостепових ландшафтів віднесено Ушицький, Віньківецький та Летичівський.

Ушицький алювіально-терасовий ландшафт займає крайню південну частину області й охоплює територію поширення пліоценових терас Дністра (див. рис.). Тектонічно збігається з Волино-Подільською плитою. Поверхневі відклади репрезентовані лесоподібним середньосуглинковим покривом потужністю до 30 м, якого на крутих схилах річкових долин немає. Підстилаючими відкладами є середньосарматські глини з прошарками пісків і нижньосарматські вапняки, що залягають на нижньокембрійських піщаниках і сланцях, які перекривають кристалічні відклади.

Поверхня ландшафту має похилий ступінчастий вигляд. Лівобережними притоками Дністра – Жваном, Ушицею, Калюсом та ін. – розділена на меридіональні смуги-останці. Тераси в бік русла нахилені круто, за винятком територій у межах витягнутих ділянок меандр. Більшість четвертинних терас Дністра затоплена водами Дністровського водосховища [2, с. 118].

Поверхня верхніх терас горбиста, нижніх – переважно плоска. Річкові долини, що прорізають територію, мають зазвичай каньйоноподібний профіль з високими, до 80 м, крутими, часто обривистими, схилами. Поширені ерозійні (яри, балки), гравітаційні (зсуви), карстові (воронки), антропогенні (водосховище, кар’єри, ставки, насипи, виїмки) форми рельєфу.

На межиріччях домінують сірі опідзолені, на заплавах – лучні і лучно-болотні ґрунти. На крутих схилах долин ґрунти сильно еродовані і на денну поверхню виходять корінні породи. Залісненість ландшафту одна з найбільших в області. Круті схили річкових долин засаджені дубово-грабовими, грабовими та дубовими насадженнями.

Домінантними урочищами є широкі похилі горбисті розчленовані ерозійно-аккумулятивні тераси, та широкі похилі плоскохвилясті розчленовані ерозійно-аккумулятивні тераси, складені лесоподібними середніми і легкими суглинками, що залягають на неогенових глинах чи вапняках, підстелених кременем крейдового віку на кристалічних породах. У першому виді домінують сірі опідзолені ґрунти та чорноземи опідзолені, розорані, під культурними фітоценозами, поселеннями; у другому – оглеєні опідзолені чорноземи та темно-сірі ґрунти, розорані, під культурними фітоценозами.

Віньківецький лесовий ландшафт (див. рис.) займає південно-східну частину області. Тектонічно співвідноситься з західним схилом Українського щита. Поверхневими відкладами є лесоподібні суглинки, підстилаючими – неогенові глини з прошарками пісків чи вапняки, які виходять на поверхню на крутих схилах річкових долин. Кристалічні породи перекриті палеозойськими піщаниками і сланцями. Останні виходять на поверхню річковими долинами глибиною близько 140 м.

Абсолютні висоти поверхні змінюються з півночі на південь від 340 м до 310 м. Межирічні ділянки мають вигляд меридіонально витягнутих плато з куполоподібною слабопогорбованою поверхнею. Ландшафт глибоко- і сильнорозчленований. На схилах річкових

долин, окрім ерозійних, широко поширені зсувні та карстові процеси. Головні річки ландшафту Ушиця, Калюс, Батіг і Рів мають меридіональне спрямування.

Поширені сірі опідзолені середньо- та сильноеродовані ґрунти. На ділянках, де ґрунтовий покрив змитий до корінних порід, формуються дернові чи дерново-карбонатні ґрунти. В рослинному покриві межиріч домінують культурні фітоценози, на схилах річкових долин трапляються дубово-грабові та грабові ліси.

Одним з домінантних урочищ є слабохвилясті сильноерозчленовані межирічні рівнини з середніми висотами 320–340 м, складені лесоподібними суглинками, підстеленими неогеновими глинами з прошарками пісків або вапняків, які залягають на кременях крейдового віку, що, своєю чергою, залягають на кембрійських піщаниках, з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, під культурними фітоценозами, частково дубово-грабовими лісами. Другим видом є куполоподібні межирічні рівнини з високими, крутими і помірно нахиленими схилами, які переходять у схили V-подібних, рідше коритоподібних, річкових долин, складені лесоподібними суглинками, що підстелені неогеновими глинами чи глинистими сланцями, залягаючими на кремнію крейдового віку, що, своєю чергою, залягають на кембрійських пісковиках, з слабо- і середньозмитими сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, під культурними фітоценозами на межиріччях та дубово-грабовими лісами на схилах.

Висновки. Узагальнення відомих поглядів на ландшафтну структуру області, власні польові дослідження, аналіз фондів і літературних джерел дали змогу комплексно дослідити й описати ландшафт області, уточнити їхні межі та особливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гайдай С. В.* Геоекологічна оцінка території 30-кілометрової зони Хмельницької АЕС : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук / С. В. Гайдай. – К., 2007. – 20 с.
2. Державна геологічна карта України масштабу 1 : 200 000, аркуші М-35-XXVIII (Бар), М-35-XXXIV (Могилів-Подільський) (у межах України) : пояснюв. записка. – К., 2007. – 206 с.
3. *Кіптач Ф. Я.* Екологічний стан агроландшафтів Подільського Побужжя та шляхи його оптимізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук / Ф. Я. Кіптач. – Львів, 2001. – 19 с.
4. *Костів Л. Я.* Ландшафтна структура Центрального Поділля / Л. Я. Костів // Фізична географія та геоморфологія. – 2010. – Вип. 3. – С. 122–134.
5. *Природа Хмельницької області* / [за ред. К. І. Геренчука]. – Львів : Вища шк., 1980. – 152 с.
6. *Рутинський М. Й.* Метризація екологічного стану ландшафтних систем (на прикладі НПП “Подільські Товтри”) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук / М. Й. Рутинський. – Львів, 2002. – 21 с.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014 р.

Доопрацьована 15.04.2014 р.

Прийнята до друку 26.06.2014 р.

LANDSCAPES OF KHMELNITSKY REGION

Veronika Bovsunivska

*National Pedagogical Dragomanov University,
Pyrogova St., 9, UA –01601 Kyiv, Ukraine*

The features of landscape structure of Khmelnytsky region for example of five individual landscapes representing five different genera and three types is characterized in article/.

Key words: landscape structure, generation of landscapes, unique landscape.

ЛАНДШАФТНАЯ СТРУКТУРА ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ

Вероника Бовсунивска

*Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова,
ул. Пирогова, 9, 01601 г. Киев, Украина*

Охарактеризованы особенности ландшафтной структуры Хмельницкой области на примере пяти индивидуальных ландшафтов, представляющих пять разных родов и три типа.

Ключевые слова: ландшафтная структура, род ландшафтов, индивидуальный ландшафт.